

Válasz nélkül

*Kérdések a büntetés-végrehajtási etika ürügyén**

Olyan kérdésre próbálunk választ keresni, amely napjainkban igen ellentmondásos képet mutat. Az értékek új tartalommal töltődnek meg. Ami ma erkölcsös, holnap naivítás, ami ma erkölcstelen, az holnap esetleg követendő példa. Amikor ma sikk „anyázní”, bárdolatlan, parlagi módon vádolni, gyanúsítani, sárba tiporni, amikor milliárdok tűnnek el a fehér ingek és nyakkendők vagy a tányérsapkák közelében, amikor paraszolvencia nélkül meghal a beteg, akkor vajon fel lehet-e tenni e kérdéseket?

Az alábbiakban egy nemlétező etikáról próbálunk meg képet adni. A büntetés-végrehajtás mindennapi gyakorlatában a tudatos erkölcsiség, az erkölcsre nevelés, az etika és a szakmai munka összekapcsolása nem érhető tetten. Úgy véljük azonban, napjainkban erre nagy szükség lenne.

A büntetések módját és szerepét minden esetben meghatározza az állam gazdasági és politikai helyzete, az ember társadalomban elfoglalt helye, a társadalmi rend szilárdsága és a társadalom kulturális szintje. Az egyenlőtlenségek növekvő újratermelődése, a stabilitással szemben a labilitás, vagy a bizonytalanság érzete és tényei az erkölcsi értékek változását is magukkal hozzák.

A büntetés-végrehajtás és az erkölcs kapcsolatáról, összefüggéseiről hitelesen írni többszörösen nehéz feladat. Először azért, mert amíg korábban a politikai, bün-

tetőpolitikai elvek akadályozták, addig napjainkban a gazdasági kényszerhelyzet nem teszi lehetővé, hogy „kézzelfogható” etikai normarendszer érvényesüljön a büntetés-végrehajtási intézetekben. Természetesen rögtön felmerül a kérdés, hogy a bűnelkövetőknek van-e – s ha igen, mi módon foglalható rendszerbe – erkölcsi normatív tudata, hiszen amiért börtönbe kerültek, erkölcstelen cselekedet volt. Ennek az erkölcsi mibenlétnek a megismeréséhez szükséges a morális ítélet és az egyéni viselkedés közötti viszony feltárása.

Büntetés-végrehajtási viszonyok között a fogvatartottak (bűnözők) konformistává, a fogvatartotti világ csoportnormáihoz alkalmazkodóvá válnak, s a társadalmi kontroll is sajátos formában nyilvánul meg. A helytelenítés és rosszallás, mint meghatározó elemei az erkölcsi nevelésnek, min-

*A Börtönügyi Szemle pályázatán harmadik díjat nyert pályamunka

den átmenet nélkül durva, fizikai formában jelennek meg a fogvatartotti társadalmon belül. Ezzel szemben a büntetés-végrehajtási dolgozóknak (felügyelet, nevelők) hagyományos eszközökkel, módszerekkel kell megvívniuk a napi „erkölcsi csatát”. A fogvatartotti társadalom nem a hétköznapi értelemben toleráns, mint ahogy a stigmatizáció sem merül ki a klasszikus erkölcsi megbélyegzésben. Mindezek a negatív azonosulás irányába hatnak.

Egy etikai kódex alkalmazásának hatékonysága csak közvetetten mutatható ki, s ez nem illeszkedik a mai funkcionális szemlélethez. A szakma eredményességéről a hierarchia minden szintjén olyan jelentéseket várnak el, melyek konkrét adatokon, statisztikákon alapulnak. Ennek oka, hogy a büntetés-végrehajtásban is a gyakorlati készségek kialakításának és működtetésének van elsődleges szerepe, mivel a mai elvárások szerint is csak ezen keresztül képes a szervezet megfelelni céljainak. Másodszor a büntetés-végrehajtás funkciójánál fogva „etikátlan” intézmény, hiszen többszörösen korlátozza az emberi szabadságot. Nem véletlenül társul a büntetés-végrehajtáshoz a szabadságvesztés fogalma. Harmadszor – gyakran antagonisztikus – ellentmondásként jelenik meg a büntetés-végrehajtási vezető számára, amikor döntése során a „fogvatartott vagy kolléga” dilemmával kerül szembe, az igazságossággal szemben a méltányosságot gyakorolja. Az erkölcsi gyakorlat a börtönök zárt világában csak különleges szempont, ha egyáltalán valamilyen formában megjelenik. A lehetőségeket nagyban befolyásolja a büntetés-végrehajtási intézet típusa, a fogvatartotti létszám, a tisztai és besorozott állomány szociológiai jellemzői, mutatói, a fogvatartotti munkáltatás lehe-

tősége stb. Egy azonban biztos. Egy börtön – vezetői szinteken megjelenő – „erkölcsi rendszere” csak teleologikus, utilitarista lehet.

Ha az erkölcs oldaláról közelítjük meg a kérdést, először a tapasztalati vizsgálatot kell említenünk. Ennek során történeti, pszichológiai, szociológiai tapasztalatok alapján lehetne leírni a büntetés-végrehajtási intézetekben jelenlevő erkölcsi jelenségeket. Figyelembe véve a rendelkezésre álló tapasztalatokat, csak sajnálhatjuk, hogy ezeket a büntetés-végrehajtási etika szempontjából még nem dolgozták fel. Ilyen tapasztalati megközelítés használható lenne például a börtönön belüli „etnikai kérdés” kezelésében. Ezen belül erkölcsi szempontból is meg kellene vizsgálni azt, hogy valamely etnikumhoz tartozó bűnelkövetők ezzel minden ügyből kisebbségi, faji kérdést csinálnak.

A normatív gondolkodás rendszerbe foglalása feltárná a börtöntársadalom sajátos erkölcsi értékrendjét. Helyes vagy helytelen (szükséges vagy szükségtelen) kihasználni, hogy a fogvatartottak egy része számító, s pillanatnyi vagy tartósabb előnyökért hajlandó elárulni társait? Alá kell-e rendelni az erkölcsi normákat a funkcióknak? Mi előbbrevaló a börtönökben, az igazság vagy a hasznosság? A normatív ítéleteken belül a sokféleség dominál. A fogvatartottak világában mit kell érteni olyan különös erkölcsi kötelességhez kapcsolódó kijelentéseken, mint „nem szabad megszöknöd a börtönből”, illetve „meg kell ragadni minden alkalmat, hogy megszökj a börtönből”, vagy „amit ő tett, az a helyes”. Miként érvényesülnek, mit jelentenek a börtönön belül az erkölcsi kötelesség általános ítéletei, mint „a szeretet az erkölcsi törvény beteljesülése”, mit jelent a fogva-

tartottak világában az erkölcsi szeretet? Ez ad-e létjogosultságot a börtönön belüli speciális egyházi misszióknak? Milyen esetekben „működik” a „megállapodásainkat be kell tartanunk” erkölcsi törvénye a fogvatartottak és fogvatartóik között?

Milyen erkölcsi megfontolásból mondhatja egyik fogvatartott a másiknak azt a különös erkölcsi értékítéletet, mely szerint „megérdemelted, hogy megbüntessenek”, illetve mikor mondhatja fogvatartó a fogvatartottra, hogy „kiváló jellemű”? Megváltozik-e a fogvatartottak általános erkölcsi értékítélete a büntetés idején, s mennyire tartósan? A „jótékonyaság: erény” szellemében fognak-e valaha cselekedni? S cselekszik-e a fogvatartó ezen a morális alapon a fogvatartottal szemben, illetve érdekében?

Metaetikai megközelítésben legfontosabbnak azt tartjuk, hogy igazoljuk a kettős vagy többes erkölcsiség létezését.

Egy modern liberális demokratikus állam lényegéhez tartozik, hogy az emberi célokat az erkölcsi követelményeknek is megfelelő módon – még ha tökéletlenül is – segíti. Az erkölcs itt a társadalmi ellenőrzés rendszere, amely egyaránt véd minden embert. Az egyes embert azonban úgy védi, hogy korlátokat szab önzésének, vagy ahogy árnyaltabban fogalmazni szoktuk, természetes vágyainak, spontán törekvéseinek.

Ennek alapján joggal tehetjük fel a kérdést: lesz-e tökéletes börtön Magyarországon vagy akár a földön bárhol? Ehhez arra lenne szükség, hogy fogvatartó és fogvatartott ne csak általában tisztelje az erkölcsi elveket, hanem ennek érdekében áldozzák fel személyes érdeküket. Mivel azonban a börtön társadalmá az etikai egoizmus talaján áll – tehát a fogvatartott alapvető célja,

hogy a maga számára a legnagyobb jót biztosítsa a rosszal szemben –, eleve kizárja a személyes érdek feladását. De vajon hol kezdődik és hol fejeződik be egy büntetés-végrehajtási dolgozó számára a személyes érdek feladása? Szókratész óta ismerünk történeti nagyságokat, akikre rámondjuk, hogy élete a személyes érdek feláldozásából állt. Századunkban elég csupán Albert Schweitzerre, Gandhira, Teréz anyára gondolni, hogy különböző módon alkotó nagyságokat említsük. Biztos, hogy a büntetés-végrehajtás területén nem lesznek ilyenek. Találkozunk fogvatartottak esetében személyes érdekfeladással – legalábbis a látogatás szerint –, de emögött gyakran félelem, kiszolgáltatottság van.

Vajon a büntetés-végrehajtás mint agyonszabályozott szervezet alakítja-e ki a hétköznapi erkölcsi normáktól eltérő börtönetikát, amely a fogvatartónak és fogvatartottnak nem is nyújt választási lehetőséget? Vagy fogvatartó és fogvatartott „közös munkájának” terméke ez, melyet a szervezet pragmatikus okokból hallgatólagosan fogad el?

A rendőrségnek könnyebb feladat a társadalmi konszenzus kialakítása, mivel a meghatározott, követendő cél eléréséhez egyszerűbb erkölcsileg elfogadható módokat követnie, mint a büntetés-végrehajtásnak. Az elérendő, értékes cél a büntetés-végrehajtás számára már nem olyan egyértelmű. Az intézet meghatározott időre elveszi az egyes emberek szabadságát, de nem feladata a szabadságvesztés igazságosságának (jogos vagy nem jogos, súlyos vagy nem súlyos) mérlegelése. Ha a fogvatartott betartja az általa is megismert, írott szabályokat, kedvezményekben részesül, ha ezeket íratlan szabályokkal pótolja, gyakran kap fegyelmi büntetést. Tehát a börtön egy

TAPASZTALATCSERE

emberörz, amely az erőszakos bezáráson keresztül a szabad akaratot korlátozza.

Hol van itt az erkölcs? Mint társadalmi intézmény, önálló, autonóm gondolkodást igényel, s belső kényszer is egyben az elvek és célok megfogalmazására? Létezik-e egyáltalán pozitív személyiségformálás erkölcsi nevelés nélkül?

Ez elválaszthatatlan attól a neveléstől, ami nincs a büntetés-végrehajtási intézetekben. (Az iskoláztatást ebben a megközelítésben nem tekintjük a nevelés részének.) A nevelőtisztnak objektív és szubjektív kritériumok alapján létrehozott kiscsoportokban és egyénileg kellene foglalkoznia a fogvatartottakkal. A „nevelőtiszt” kifejezésből mára már csak a „tiszt” maradt érvényben. Egy ilyen beosztásban levő büntetés-végrehajtási dolgozónak olyan sok feladatkört kell ellátnia, s annyi fogvatartottért tartozik felelősséggel, hogy a közvetlen nevelésre nem marad ideje. Ennek hiányát azért is tartjuk – nem túldimenzionálva, hanem valóságosan – tragikusnak, mert a fogvatartottak esetében gyakran nem csupán az erkölcs kialakításáról van szó, hanem már stabil erkölcsi értékrend megváltoztatásáról.

Gondoljunk csak a kisebbséghez tartozó fogvatartottakra, akik közül sokan azért (is) kerültek börtönbe, mert cselekedeteik mögött gyakran sajátos – a mai társadalmi viszonyok között elfogadhatatlan – erkölcsi felfogásuk állt. Éppen ezért társadalmi integrációjuknak elengedhetetlen feltétele, hogy ezen változtassanak, amihez a büntetés-végrehajtás segítséget nyújthat.

Erkölcsi dilemmát okoz a büntetés-végrehajtási dolgozónak a törvények pártatlan alkalmazása, melyet befolyásol az előítélet, a személyes és a csoportos érdek. A pártatlan alkalmazás alól kivételt jelent,

ha megfelelő indok mást követel, azaz az egyformaság mellett megjelenik a különbözőség. Ez utóbbinak több kategóriáját lehet a büntetés-végrehajtási gyakorlatban tetten érni. Elsőként említjük a feljogosítottságot, melynek során például a különösen veszélyes fogvatartottakkal szemben szigorító intézkedéseket vezetnek be. Ez szakmailag érthető preventív módszer, de erkölcsileg már nem egyértelmű a megítélése. Ezek a szigorító intézkedések olyan cselekmény(ek)ért büntetik a már jogerősen elítéltet, mely(ek)et még nem követett el, de bizonyos szempontokat figyelembe véve várható, hogy elkövet. Az egyén, a fogvatartott számára az igazságtalanság már büntetésének kezdetekor nyilvánvalóvá válik, miközben a társadalom érdekében vélt igazságosság, azaz a szigorítás vagy bekövetkezik, vagy nem.

A második kategória a szükséghelyzet alkalmazása. Ennek legszélsőségesebb formája a börtönlázadás lenne, melynek során passzív résztvevők is áldozatul eshetnek. Erre szerencsére csak határainkon túl láthatunk példát (Brazília). De ilyen esetnek fogható fel egy zárkatorlasz is, melynek felszámolására esetenként könnygázt alkalmazunk. Mi van abban az esetben, ha a zárkában olyanok is vannak, akik félelemből vagy általános közönyből fakadóan nem vettek részt a torlaszban? Ők is szenvedői lesznek a torlasz felszámolásának. Ez nem más, mint a kollektív felelősség alkalmazása. Ennek erkölcsi vetületét már „történelmi hagyományai” miatt sem szükséges részletezni.

A különbözőség legegyszerűbb kategóriája, amikor erkölcsi okok miatt nem kerül sor a törvény pártatlan alkalmazására. Ezekben az esetekben a szubjektívizmusnak meghatározó szerepe van. Például

A büntetés-végrehajtási dolgozók nap mint nap megoldando helyzetekbe kerülnek

egy nevelő a fogvatartottal szembeni büntetés kiszabásánál sok „egyéb tényezőt” vesz figyelembe. Ilyenek például a személyi lap adatai és bejegyzései, rendőri jelentések, beosztotti információk, a saját benyomása stb.

Az alkalmazott etikai elvek a mindennapi életben az átlagembernél is ellentmondást okozhatnak. A büntetés-végrehajtási dolgozók nap mint nap ilyen ellentmondásos helyzetbe kerülnek. A „ne ártsunk másoknak” elv ellentétes a börtön funkciójával, az ott dolgozók munkaköri leírásával. Az „együttérzés és jótékonyág” mint etikai elv a büntetés-végrehajtás csődjét jelentené, mivel ezt a fogvatartottak nem tolerálnák, s gyengeségként értékelnék.

Az alkalmazott etikai elvek normacsoportját a „becsületes eljárás–megtévesztés elkerülése” fogalom párral lehet jellemezni. A végrehajtási szakban ez mást jelent, mint a nyomozati, eljárási szakban. Például egy elítéltnek információszerzés céljából ígéretet tesznek, hogy soronkívül eltávolozást kap, vagy abba a letöltőintézetbe

küldik, ahová kéri. Miközben az ígérettevő tudja, hogy ezek elérése nem is teljesíthető. Az információ megszerzése – például csoportos szökés, lázadás szervezése – azonban a szervezet működése, s ezen keresztül a társadalmi igazságosság szempontjából nélkülözhetetlen.

A negyedik alkalmazott elv az „igazságosság”, melyet a szubjektív tapasztalatok és érzelmek legjobban befolyásolnak. Az igazságosságból levezethető erkölcsi normákat, ítéleteket alapvetően az egyes személyek beállítódása határozza meg. Ennek a szubjektív beállítódásnak elkerülésére, ellensúlyozására próbálják a normatív etikai elméletet alkalmazni döntési helyzetekben. Sajnos normatív etikai elméletet a börtönviszonyokra – melyek jelentősen eltérnek a társadalmi viszonyoktól – nem képeztek le, amelynek elkészítését nehezíti, hogy nem csupán a fogvatartók, hanem a fogvatartottak szempontjait is figyelembe kell(ene) vennie.

Az előítéletes magatartás a börtönökben nemcsak a végrehajtó állomány tagjait

jellemzi, hanem a fogvatartottakat is. A fogvatartottak előítéletei nem csupán fogvatartóikkal szemben léteznek – amit igyekeznek eltitkolni –, hanem saját „rabtársadalmukon” belül is. Utóbbi esetben az előítéletek szoros összefüggésben vannak a börtönön belüli társadalmi szerepekkel, mivel az előítéletes magatartás az egyének társadalmi viszonyában jelenik meg. A börtönviszonyok középette a fogvatartottak körében az előítéletes magatartás durvább formában érvényesül, mint a hétköznapi életben. Az előítélet az erkölcsi autonómiát két síkon gátolja. Az előítéletes személy objektív viszonya megváltozik a környező valósághoz, ami fogvatartott esetében dupla torzulást jelent – az egyik magából a börtönviszonyokból, börtönlétből fakad, a másikat az előítélet okozza.

A börtönviszonyok középette még autentikusabb Heller Ágnes megállapítása, mely szerint az előítéletes ember szűkíti az alternatívákat, választási lehetőségeket, de maga is az alternatíva tárgya.

Már rámutattunk arra, hogy a hatalom iránti lojalitás a börtönön belül jelentősen befolyásolja az erkölcsi ítéletet, s megerősíti azt a felfogást, hogy a hatalom egy „szükségszerű erkölcstelenséget” foglal magában. Ismét a funkció mindenhatóságánál vagyunk, amely modern machiavellianusokká formálja a büntetés-végrehajtási dolgozókat. Ahogy a zsenit gyakran egy hajszál választja el az őrülttől, ugyanúgy nehéz egy szereperkölcös kapcsán megállapítani, hogy machiavellianussal vagy utilitaristával van-e dolgunk.

A büntetés-végrehajtási etika kialakításához szükséges a végrehajtó állomány és a fogvatartottak véleményének ismerete. Ennek érdekében – kísérleti jelleggel – a Somogy Megyei Büntetés-végrehajtási In-

tézetben két kérdésből álló kérdőívet töltetünk ki önként vállalkozó fogvatartottakkal. A két kérdés:

1. *Mitől tart legjobban a büntetés-végrehajtás során?*

2. *Mit tart legfontosabbnak a szabadságvesztés ideje alatt?*

A fogvatartottak – akiknek 20 százaléka kitöltötte a kérdőívet – több választ is adhattak.

Az első kérdésre a válaszadók 96 százaléka a családtól, a hozzátartozóktól, a külső kapcsolatoktól való elszakadást nevezte meg. Egy fő – számunkra is meglepő módon – azt válaszolta, hogy „azt hiszem, a mai börtönviszonyokat tekintve nincs mitől félni”. A válaszadók húsz százaléka korábbi tapasztalata alapján kedvezménye mások hibája miatt történő elvesztésétől tart.

A második kérdésben is első helyen jelelték meg a családért való aggodást, a család egybentartásának nehézségét (98%). Hatvan százaléka a válaszadóknak a nyugodt körülmények kialakítását, a kedvezmények megszerzését tartja legfontosabbnak.

A fogvatartottak a szabadságvesztés idején fontosnak tartották a munkahely biztonságát (20%), a tanulási, továbbképzési lehetőséget (18%), a szabadulás utáni időszakra való felkészülést (8%).

A válaszok minden esetben pozitív, egészséges életérzést tükröznek. Erkölcsi kötelességünk, hogy ezeket a pozitív érzéseket a lehetőségeinkhez mérten erősítsük és tápláljuk. Ezt azonban a jelenlegi feltételekkel a büntetés-végrehajtás saját erejéből nem tudja tökéletesen megoldani.

Bíró György–Gáspár József